

3. Вплив демографічної ситуації, закономірностей формування ринку праці та мобільності робочої сили на політичну консолідацію українського суспільства. Проблема бідності та її соціально-політичні наслідки

Результат структурних реформ у будь-якому суспільстві найбільш наочно відображається у соціальній сфері, стан розвитку якої не тільки віддзеркалює успіхи та прорахунки впровадження економічної політики, а й визначає перспективи подальшого реформування національного господарства, обумовлює напрями удосконалення в країні чинної політичної системи. Руйнація командно-адміністративної системи управління спричинила і ліквідацію традиційних для СРСР державних гарантій щодо забезпечення стабільних соціальних стандартів життя: повної зайнятості; безкоштовної освіти та медичного обслуговування; гарантованого пенсійного забезпечення тощо. Паралельно з цим високі темпи інфляції, безробіття, відсутність психологічної впевненості людей у майбутньому та інші негативні явища, що постійно супроводжували ринкові реформи в Україні, спричинили демографічну кризу.

За останні двадцять років європейські тенденції в демографічних процесах (в яких зниження народжуваності розпочалося ще з 60-х років ХХ ст.) виявилися й в Україні. «Шокова терапія» 1991–1993 рр. в економіці суттєво прискорила ці процеси, і на сьогодні в нашій країні спостерігається вичерпання демографічного потенціалу, депопуляція та старіння населення. За даними Державного комітету статистики України, за роки реформ чисельність населення України скоротилася. Так, у 1989 р. на території країни проживало 51,45 млн осіб. Відповідно до даних Держкомстату, на кінець 1990 р. населення України становило 51,83 млн осіб; у 1991 р. – 51,94 млн осіб; у 1992 р. – 52,056 млн осіб. Починаючи з 1993 р. в Україні розпочався процес депопуляції, про що свідчать такі дані. Населення України налічувало: станом на 1993 р. – 52,24 млн осіб; 1994 р. – 52,114 млн осіб; 1995 р. – 51,72 млн осіб; 1996 р. – 51,29 млн осіб; 1997 р. – 50,82 млн осіб; 1998 р. – 50,37 млн осіб; 1999 р. – 49,91 млн осіб; 2000 р. – 49,42 млн осіб; 2001 р. – 48,92 млн осіб; 2002 р. – 48,457 млн осіб; 2003 р. – 48,003 млн осіб тощо. Станом на 1 січня 2007 р., за даними Держкомстату України, населення України нараховувало лише 46,646 млн⁷⁹.

За роки реформ (1991–2007 рр.) Україна як регіон з традиційно високим у минулому рівнем природного відтворення населення (порівняно з країнами Європи) поступово (починаючи з 1993 р.) увійшла у стадію депопуляції населення. Упродовж 90-х років ХХ ст. смертність у нашій країні традиційно перевищувала народжуваність. Щороку населення України скорочувалося майже на 400 тис. осіб. Нині в Україні не залишилось областей, в яких народжуваність перевищувала би смертність.

Як стверджують експерти, така демографічна ситуація стала наслідком психологічного стресу, духовно-культурної кризи нації. Економічними причинами зниження показників народжуваності визнано різке падіння рівня життя, соціальна стратифікація та розшарування населення за рівнем доходів; недоступність повноцінного харчування, освіти, лікування, достойного працевлаштування та відпочинку для переважної більшості населення України (за оцінками експертів, це приблизно 85% населення країни). Демографічна криза позначилась і на структурних пропорціях розподілу населення. Так, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., частка дітей віком 0-14 років становила 16,5%; молоді віком 15-24 років – 15,3%; осіб віком 25-59 років – 46,7% від загальної кількості населення⁸⁰.

Несприятлива демографічна ситуація характерна для всієї території України, водночас найскладнішою вона залишається у північних і східних областях, які мають найнижчі показники природного приросту населення (Чернігівська, Харківська, Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька, Сумська, Полтавська, Одеська області). У західному регіоні хоч і відчувається погіршення ситуації, показники народжуваності все ж у 2,2 раза традиційно залишаються вищими від загальноукраїнськими⁸¹. Отже, оскільки в Україні стає проблематичним не тільки процес розширеного, а й простого відтворення населення, то в перспективі країну неминуче очікуватиме прискорене скорочення економічно активної частки населення.

Зниження темпів приросту, а врешті-решт і абсолютне скорочення економічно активного населення матиме низку негативних наслідків. По-перше, загальне старіння населення підвищує рівень економічного навантаження на населення працездатного віку, а старіння працюючих знижує їхню здатність до освоєння нових професій і вкрай уповільнює процес освоєння робітниками нових технологій та інноваційного виробництва. По-друге, старіння економічно активного населення негативно впливає на ефективність виробництва, оскільки з віком виплати по заробітній платі зростають (збільшуються виплати за стаж, за категорію тощо), а продуктивність праці старіших працівників неухильно спадає. У цілому неминучим наслідком старіння економічно активного населення, як правило, стає втрата конкурентоспроможності і підприємств, і країни в цілому. Така несприятлива ситуація у сфері зайнятості фактично повністю вичерпує резерви екстенсивного варіанта економічного зростання української економіки у майбутньому і потребує негайної активізації процесів структурно-інноваційної перебудови національного виробництва, здійснення інноваційного прориву для розв'язання як соціально-економічних проблем, так і проблем зростання конкурентоспроможності національної економіки України на світових ринках.

Політична криза в Україні (2005–2007 рр.), недосконалість чинної

політичної системи ще більше посилюють негативні прогнози щодо демографічної ситуації. Спроби державних, владних органів за рахунок окремих «пожежних» заходів (зокрема разових виплат при народженні дитини) виправити ситуацію з народжуваністю, у світлі політичного розколу України не дають швидких позитивних результатів. Так, у складі домогосподарств України кількість сімей з двома та більше дітьми постійно зменшувалася і лише у 2006 р. з'явилися ознаки незначного покращення ситуації з народжуваністю (табл. 14.11).

Таблиця 14.11. Характеристика домогосподарств в Україні

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Середній розмір домогосподарства, осіб	2,77	2,76	2,73	2,71	2,62	2,62	2,61	2,60
Розподіл домогосподарств за кількістю осіб у їх складі, %								
одна особа	20,1	20,9	21,0	20,9	22,4	22,4	22,2	24,6
дві особи	28,2	27,6	28,1	29,2	29,6	30,2	29,3	27,2
три особи	21,4	22,0	22,1	22,6	23,5	23,3	24,5	23,4
чотири особи і більше	30,3	29,5	28,8	27,3	24,5	24,1	24,0	24,8
Частка домогосподарств із дітьми до 18 років, %	44,2	43,6	42,5	41,3	38,9	37,2	37,5	37,7
Частка домогосподарств без дітей, %	55,8	56,4	57,5	58,7	61,1	62,8	62,5	62,3
Розподіл домогосподарств із дітьми за кількістю дітей у їх складі, %								
одна дитина	60,0	61,0	61,9	62,3	64,2	65,3	68,3	65,9
дві дитини	34,3	33,3	32,5	31,8	30,5	29,5	28,3	29,1
три дитини і більше	5,7	5,7	5,6	5,9	5,3	5,2	3,4	5,0

Джерело: Таблиця складена за даними Державного комітету статистики України, 1998–2007 рр. Дата останньої модифікації: 9.09.2007 // <http://www.ukrstat.gov.ua>

Як свідчать дані табл. 14.11, переважна більшість домогосподарств в Україні віддає перевагу малосімейності, оскільки це безпосередньо знижує ризик бідності. Дійсно, одним із найважливіших чинників, що гальмує процес розв'язання демографічної кризи в Україні, є проблема бідності (а особливо – проблема бідності працюючого населення). В усьому світі зайнятість – це гарантія добробуту всіх членів родини (принаймні йдеться про двох працюючих у сім'ї). Водночас в Україні в процесі ринкових трансформацій з'явився новий феномен – бідність працюючого населення. Бідність працюючого населення має вкрай не-

гати́вні наслідки для суспільства: зневірює людей у соціальній спрямованості ринкових реформ; аполітизує суспільство, породжує політичний цинізм і таке явище, як продаж голосів під час виборів; дискредитує ідею демократичного громадянського суспільства, робить проблематичним єднання нації та домінування національної ідеї. Саме тому на особливу увагу сучасних політиків в Україні потребує питання щодо збереження трудового потенціалу країни на основі подолання бідності.

Як свідчать дані табл. 14.12, якщо обсяги номінальної заробітної плати протягом проведення ринкових реформ в Україні постійно зростає (тобто збільшувалася номінальна грошова маса, яку одержували працюючі у вигляді заробітної плати), то реальна заробітна плата (кількість товарів і послуг, що можна придбати на отриману заробітну плату) не мала чітко означеної тенденції до зростання. Особливо несприятливими щодо співвідношення між номінальною та реальною заробітною платою були 1996–2000 рр. та 2006–2007 рр. Найнегативніше на реальну заробітну плату впливали інфляційні процеси. За оцінками експертів, в умовах бідності на початку XXI ст. в Україні проживало майже 2/3 населення (це приблизно 30 млн осіб), з яких найбідніші становили 11,5–12 млн осіб⁸². На жаль, за останні роки ситуація кардинально не змінилась. Про це свідчать дані, наведені у табл. 14.13 і 14.14.

Таблиця 14.12. Темпи зростання номінальної та реальної заробітної плати в Україні (1995–2006), у відсотках до попереднього року

Роки	Номінальна заробітна плата		Реальна заробітна плата	
	до попереднього року	грудень до грудня попереднього року	до попереднього року	грудень до грудня попереднього року
1995	514,2	356,7	110,6	128,1
1996	171,4	121,7	96,6	86,2
1997	113,7	109,4	96,6	97,6
1998	107,2	106,2	96,2	87,1
1999	115,7	124,3	91,1	103,4
2000	129,6	135,4	99,1	103,6
2001	135,2	127,7	119,3	120,4
2002	121,0	117,0	118,2	115,6
2003	122,8	124,4	115,2	113,8
2004	127,5	127,7	123,8	120,8
2005	136,7	144,9	120,3	131,5
2006	129,2	125,2	118,3	111,7

Джерело: Таблиця складена за даними Державного комітету статистики України, 1998–2007 рр. Дата останньої модифікації: 9.09.2007 // <http://www.ukrstat.gov.ua>

Таблиця 14.13. Розподіл населення України за рівнем середньодушових сукупних витрат, %

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Розподіл населення (у відсотках) за рівнем середньодушових сукупних витрат на місяць, грн	відсотків							
до 180,0	72,5	55,3	46,6	39,0	28,4	16,5	5,9	3,1
180,1-240,0	15,4	20,6	20,7	22,8	22,3	18,0	10,4	6,5
240,1-300,0	6,3	10,7	13,6	14,7	17,3	17,4	12,9	10,1
300,1-360,0* ¹	5,8	13,4	7,8	9,2	11,0	13,4	13,3	10,5
360,1-420,0* ²	11,3	14,3	21,0	10,5	12,2	11,6
420,1-480,0* ³	24,2	9,4	10,1
480,1-540,0	8,1	9,7
540,1-600,0	6,3	7,1
600,1-660,0	4,4	6,2
660,1-720,0	3,5	4,9
понад 720,0	13,6	20,2

Джерело: Таблиця складена за даними Державного комітету статистики України, 1998–2007 рр. Дата останньої модифікації: 9.09.2007 // <http://www.ukrstat.gov.ua>

*¹ У 1999 та 2000 рр. – понад 300 грн.

*² У 2001–2003 рр. – понад 360 грн.

*³ У 2004 р. – понад 420 грн.

Таблиця 14.14. Диференціація життєвого рівня населення України

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Чисельність населення із середньодушовими сукупними витратами на місяць, нижчими прожиткового мінімуму:								
млн осіб	...	39,2	39,9	39,8	35,2	30,3	25,3	23,1
у відсотках до загальної чисельності населення	...	80,2	82,7	83,3	76,2	65,6	55,3	50,9
у відсотках до попереднього року	101,5	100,0	88,4	86,1	83,5	91,3
Довідково: розмір прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу на місяць, грн)	...	270,1*	311,3	342,0	342,0	362,23* ²	423,0	472,0* ³

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Квінтильний коефіцієнт диференціації сукупних витрат населення, разів	2,4	2,3	2,5	2,4	2,3	2,4	2,4	2,4

Джерело: Таблиця складена за даними Державного комітету статистики України, 1998–2007 рр. Дата останньої модифікації: 9/09/2007 // <http://www.ukrstat.gov.ua>

*1 У IV кварталі 2000 р.

*2 У IV кварталі 2004 р.

*3 У IV кварталі 2006 р.

За даними Державного комітету статистики України, станом на 2006 р. 79,8% громадян країни мали середньодушові сукупні витрати на місяць менше 720 грн. Водночас понад 50% населення мали середньодушові сукупні витрати на місяць нижче прожиткового мінімуму (див. табл. 14.14). Ці дані підтверджують тезу про вкрай невеликий прошарок середнього класу в українському суспільстві, який, за оцінками експертів, становить 12–15% населення країни.

Зіставляючи дані, наведені у табл. 14.13 і 14.14, можна дійти висновку – бідність в Україні стала традиційним явищем, а відсоток домашніх господарств, що опиняються за межею бідності, зменшується доволі повільно. Зазначимо, що таке явище, як бідність, у нашій державі й досі, на жаль, не має чітко означеного виміру. Розрізняють як абсолютну, так і відносну бідність. Належність людини до категорії абсолютної бідності зазвичай визначають так звані індикатори бідності, тобто наявність у родині (домогосподарстві) однієї або кількох характеристик, що тісно корелюють із бідністю. Наприклад, не менше ніж п'ятеро дітей у сім'ї; родина пенсіонерів (чи самотні пенсіонери), старших 75 років тощо. Перевага такого підходу полягає у спрощенні процедури надання допомоги і, відповідно, у скороченні адміністративних витрат на підтримку таких груп населення. А недоліки такого підходу пов'язані з тим, що зазначені вище індикатори бідності є лише непрямими її характеристиками. Відповідно можуть виникати і помилки – або неповнота охоплення бідних, або, навпаки, надання допомоги небідним.

На протипагу офіційно визнаному в Україні курсу на підтримку народжуваності, одним із суттєвих чинників бідності для домогосподарств в Україні залишаються неповнолітні діти. За оцінками спеціалістів Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, сім'ї з дітьми підпадають під найвищий ризик бідності, до того ж ця залежність прямо пропорційна кількості дітей. Якщо рівень бідності сімей з однією дитиною становить 25,8%, то з чотирма та більше – до 87,7%. Кількість дітей стає особливо впливовим чинником зростання ризику бідності сімей з дітьми до трьох років (найчастіше це молоді сім'ї), в яких рівень бідності майже у півтора рази перевищує цей самий показник в

інших сім'ях з дітьми до 18 років. За розрахунками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, народження кожної наступної (як і першої) дитини збільшує для сім'ї ризик потрапити до категорії бідних у середньому в півтора рази. Основні показники харчування для сімей з дітьми поступаються середньоукраїнським значенням майже в 1,3 раза⁸³.

Про добробут родини, на думку експертів, свідчать дані про розподіл доходів і про структуру сукупних витрат домогосподарств в Україні (табл. 14.15). Світовий досвід господарювання доводить, що за умов зростання питомої ваги витрат на поточні потреби населення (їжа, одяг, сплата за комунальні послуги тощо) прошарок середнього класу в суспільстві зменшується, а кількість бідних зростає. Саме така ситуація характерна для України.

Таблиця 14.15. Структура сукупних витрат домогосподарств України

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн	426,5	541,3	607,0	658,3	736,8	903,5	1229,4	1442,8
Структура сукупних витрат домогосподарств	відсотків							
Споживчі сукупні витрати:	96,6	93,3	93,7	92,8	93,3	92,6	91,1	90,5
продукти харчування та безалкогольні напої	65,2	64,9	62,6	59,1	58,6	57,5	56,6	53,2
алкогольні напої, тютюнові вироби	2,9	3,0	2,8	2,6	2,8	2,8	2,9	2,6
непродовольчі товари та послуги	28,5	25,4	28,3	31,1	31,9	32,3	31,6	34,7
у тому числі:								
одяг і взуття	x	x	x	5,4	5,3	5,7	5,7	5,8
житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	x	x	x	10,5	10,4	9,7	8,5	9,6
предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	x	x	x	1,7	2,0	2,3	2,6	2,8
охорона здоров'я	x	x	x	3,0	2,8	2,8	2,5	2,5
транспорт	x	x	x	3,0	3,3	3,0	3,0	3,7

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
зв'язок	x	x	x	1,3	1,5	1,8	2,1	2,6
відпочинок і культура	x	x	x	1,9	2,3	2,4	2,6	2,7
освіта	x	x	x	1,2	1,1	1,3	1,1	1,2
ресторани та готелі	x	x	x	1,1	1,4	1,6	1,7	2,0
різні товари і послуги	x	x	x	2,0	1,8	1,7	1,8	1,8
Неспоживчі сукупні витрати	3,4	6,7	6,3	7,2	6,7	7,4	8,9	9,5
Довідково: оплата житла, комунальних продуктів і послуг	8,6	6,9	9,0	9,2	8,7	7,7	6,4	7,1

Джерело: Таблиця складена за даними Державного комітету статистики України, 1998–2007 рр. Дата останньої модифікації: 9.09.2007 // <http://www.ukrstat.gov.ua>

Як свідчать дані табл. 14.15, переважна сума виплат українських домогосподарств спрямована на купівлю продуктів харчування, оплату житла та комунальних послуг тощо. Витрати на культурні потреби, освіту та підтримку здоров'я у середньостатистичному українському домогосподарстві посідають незначне місце. Така структура розподілу доходів свідчить про схильність домогосподарств до спрямування доходів переважно на потреби поточного споживання. Це своєю чергою пов'язано з консервацією низького рівня життя населення України. Зростання поточного споживання на товари повсякденного попиту зменшує рівень заощаджень домогосподарств, що обмежує потенційні інвестиції в майбутній розвиток економіки країни. Така тенденція розподілу доходів домогосподарств не сприяє зростанню попиту на вітчизняні товари довготривалого використання та товари інноваційного походження на внутрішньому ринку країни. Водночас забезпечення тільки поточних потреб населення гарантує лише просте (а не розширене) відтворення робочої сили.

Зростання бідності в Україні супроводжується нерозв'язаним питанням щодо забезпечення домогосподарств окремим житлом. Якщо для сімей з дітьми проблемою залишається незадовільна забезпеченість кімнатами та житловою площею кожного члена сім'ї, то у значній кількості молодих сімей взагалі немає окремого житла. Сьогодні в Україні лише кожна третя молода сім'я є окремим домогосподарством. У домогосподарствах, в яких проживають діти, у середньому на одну особу припадає 0,7 кімнат, тоді як у домогосподарствах без дітей цей показник становить 1,3 кімнати⁸⁴.

Розв'язання проблеми бідності в Україні потребує комплексних заходів, що спрямовані насамперед на вирішення матеріальних утруднень, пов'язаних із народженням і вихованням дитини, з розв'язанням жит-

лової проблеми. Сучасний соціальний захист сімей з дітьми становить собою низку грошових виплат найменш забезпеченим родинам (адресну допомогу, житлові субсидії), виплати при народженні та з догляду за дитиною. Велику роль у системі соціального захисту приділяють і державній програмі пільгового кредитування молоді (на потреби навчання, одержання житла тощо). Зрозуміло, що повністю подолати бідність за допомогою таких (окремих) заходів навряд чи вдасться, але державне регулювання розвитку соціальної сфери у напрямі вирівнювання означених показників рівня життя дає змогу дещо знизити ризик бідності в Україні.

Такі показники, як наявність дітей, тривале безробіття, похилий вік, самотність тощо, є показниками, що характеризують абсолютну бідність. До цієї категорії належать і пенсіонери, яких станом на 2007 р. в Україні налічується 13,9 млн осіб (за експертними оцінками, співвідношення працюючих до пенсіонерів оцінюється як 1,2:1) (табл. 14.16).

Реформування чинної пенсійної системи набуває для соціально-трудоких відносин, що сформувалися в сучасній Україні, кардинального значення. На початок 2004 р. рівень пенсійного забезпечення в Україні характеризувався таким: пенсію від 55 до 100 грн одержували майже 600 тис. пенсіонерів країни; від 100 до 150 грн – майже 5 млн пенсіонерів; від 150 до 200 грн – майже 7 млн пенсіонерів; пенсію понад 200 грн одержували лише більше 1 млн людей пенсійного віку. Отже, переважна більшість пенсій в Україні традиційно була менша за прожитковий мінімум⁸⁵.

У найближчі роки виробнича сфера України почне відчувати дефіцит робочої сили, викликаний наслідками демографічної кризи. На роботу будуть приходити ті, хто народився у період перебудови. За таких обставин неможливо зберегти стару пенсійну систему. За умов незмінності системи пенсійного забезпечення у 2010 р. до Пенсійного фонду України (за оцінками експертів) буде надходити лише приблизно 28% коштів порівняно з надходженнями 2000 р. Така ситуація може спричинити катастрофічне зростання бідності населення України (зокрема пенсіонерів) і викличе нові сплески соціальної нестабільності у суспільстві. Для попередження настання такої ситуації реформування пенсійної системи в Україні передбачає становлення трьох рівнів. По-перше, передбачається зберегти солідарну систему пенсійного забезпечення. Пенсійний вік в Україні становить: для чоловіків – 60 років, для жінок – 55 років. Найближчим часом його не будуть змінювати. Щоб мати право на пенсію за віком за рахунок солідарної системи Пенсійного фонду, необхідно мати принаймні п'ять років страхового стажу, тобто протягом цього періоду щомісяця сплачувати мінімальний страховий внесок. У загальнообов'язкову солідарну пенсійну систему потрапляють страхові внески всіх громадян України. Цей рівень забезпечує базовий дохід людини після виходу на пенсію.

Таблиця 14.16. Середній розмір місячної пенсії та кількість пенсіонерів в Україні

Одиниці виміру	Роки	Середній розмір призначеної місячної пенсії пенсіонерам, які перебувають на обліку в органах соціального захисту				Кількість пенсіонерів, млн
		загалом	у тому числі:			
			за віком	за інвалідністю	у разі втрати годувальника	
Крб.	1991	103,6	109,7	...	58,0	13,1
	1992	539,6	554,8	...	423,6	13,6
	1993	9735	10204	10469	6304	14,2
Тис. крб.	1994	292,1	306,9	317,4	185,5	14,5
	1995	1156	1174	1368	809	14,5
Грн	1996* ¹	38,7	38,8	45,6	33,2	14,5
	1997* ²	51,9	50,8	67,3	43,6	14,5
	1998* ²	52,2	50,9	68,6	43,5	14,5
	1999* ³	60,7	60,1	75,9	47,8	14,5
	2000* ³	68,9	69,3	82,3	52,0	14,5
	2001* ³	83,7	85,2	94,5	61,0	14,4
	2002* ³	122,5	127,1	129,7	85,5	14,4
	2003* ³	136,6	141,8	142,4	95,9	14,4
	2004* ³	182,2	194,2	170,9	120,2	14,3
	2005* ⁴	316,2	323,8	305,2	262,9	14,1
	2006* ⁴	406,8	417,7	393,2	302,8	14,0
2007* ⁴	478,4	497,0	435,8	339,3	13,9	

Джерело: Таблиця складена за даними Державного комітету статистики України, 1998–2007 рр. Дата останньої модифікації: 9.09.2007 // <http://www.ukrstat.gov.ua>

*¹ З урахуванням компенсаційних витрат.

*² З урахуванням цільової грошової допомоги.

*³ З урахуванням цільової грошової допомоги та індексації.

*⁴ З урахуванням цільової грошової допомоги, індексації, державної адресної допомоги до пенсії (дотації), а також надбавки за особливі заслуги перед Україною.

Другий рівень нової пенсійної системи – обов'язкові відрахування до системи накопичувальних пенсійних рахунків. Тобто чим вища заробітна плата, тим більше накопичення; чим довше працює людина, тим більше її пенсія. Накопичувальні внески можна інвестувати та передавати у спадок. Третій рівень – добровільна недержавна система пенсійних збережень. Її основу становлять недержавні пенсійні фонди, які підрозділяються на відкриті, корпоративні та професійні.

Формування нової пенсійної системи України планувалося здійснити ще на початку XXI ст. Але політична нестабільність, відсутність політичної волі та політичне протистояння у суспільстві не дозволили здійснити ці реформи. Водночас навіть за самих сприятливих обставин: негайного введення добровільної системи пенсійного страхування та створення обов'язкової системи пенсійного накопичення й формування дієвих структур недержавних пенсійних фондів не всі громадяни України зможуть рівноцінно скористатися перевагами нової реорганізованої пенсійної системи. Виокремлюють три групи учасників пенсійної реформи: молодь віком до 35-40 років (жінки і чоловіки), які братимуть участь як у солідарній, так і в накопичувальній системах пенсійного забезпечення; громадяни середнього віку – жінки віком 35-45 років і 40-50-річні чоловіки, для яких участь у накопичувальній системі буде добровільною; жінки старші 45 років і чоловіки старші 50 років, які залишатимуться в солідарній системі. Остання група, за оцінками експертів, становитиме групу ризику (потенційну групу абсолютно бідного населення України)⁸⁶.

Як показує світовий досвід господарювання, мінімізувати прояви абсолютної бідності та скоротити її обсяги можна досить швидко – за рахунок адресної допомоги, адресних дій, що мають переважно пасивний характер. Ідеться про грошові виплати, субсидії, допомогу продуктами харчування, одягом тощо. Водночас для України більшу загрозу становить так звана відносна бідність, що пов'язана з економічною нерівністю населення та таким суто українським явищем, як бідність працюючого населення. Фактично бідність стала для України (яка ще за часів існування СРСР уважалася однією з найрозвиненіших республік) об'єктивною перешкодою до вступу в Євросоюз, однією з головних причин соціальної та політичної нестабільності українського суспільства, причиною його політичного розколу.

Слід зазначити, хоча офіційно в Україні й було проголошено курс на розбудову соціально орієнтованої ринкової економіки, на практиці всі реформи здійснювались за рахунок ігнорування соціального чинника, посилюючи зубожіння працюючого населення (а не тільки безробітних та економічно неактивного населення). На початковому етапі реформ (1991–1999 рр.) хронічною стала економічна криза, що супроводжувалась розривом усталених (у межах СРСР) виробничих коопераційних зв'язків, високими темпами інфляції та лібералізацією цін (насамперед на енергоносії) тощо. Нагальною потребою стало виживання національних підприємств. Прибуток і валютні надходження забезпечували в основному експорторієнтовані галузі виробництва (металургія та хімічна промисловість). Їхніми перевагами в конкурентній боротьбі з іноземними виробниками аналогічної продукції стали мінімальні витрати на охорону довкілля, символічна плата за споживання природних

ресурсів і вкрай низький рівень оплати праці за достатньо високої кваліфікації робочої сили. У 90-ті роки ХХ ст. в Україні така ситуація розглядалася як вимушений захід і була обумовлена об'єктивно. Водночас протягом наступного періоду (2000–2007 рр.), хоч економічна ситуація і змінювалася, кардинальних змін у політиці доходів населення та в системі оплати праці в Україні не відбулося.

Як свідчать дані табл. 14.17, найпитомішу вагу доходів населення України становить заробітна плата. Дивіденди на цінні папери та депозити, рентні виплати тощо не відіграють великої ролі. Така структура формування доходів не відповідає критеріям економічно розвинутих країн світу, до яких прагне приєднатися Україна. Крім того, низькими залишаються і показники, що характеризують частку заробітної плати у ВВП та у собівартості продукції. Цей показник за 2000–2006 рр. становив менше 45%, тоді як у країнах Європейського Співтовариства в середньому він традиційно перебуває на рівні 65%. Отже, в умовах України оплата праці досі становить основу доходів населення. Водночас заробітна плата залишається заниженою для виконання її основних функцій – забезпечення добробуту та гідного рівня життя працюючого населення. Крім того, для України характерна висока міжгалузева диференціація та надмірні міжкваліфікаційні розбіжності оплати праці в галузях із високим рівнем оплати праці (фінансове посередництво, транспортні послуги, сфера будівництва тощо) і такими галузями, в яких оплата праці межує зі зрівнялівкою – насамперед ідеться про бюджетну сферу.

Таблиця 14.17. Структура сукупних ресурсів (доходів домогосподарств в Україні)

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Сукупні ресурси в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн	332,0	422,9	520,8	608,1	708,6	911,8	1321,4	1611,7
Структура сукупних ресурсів домогосподарств	відсотків							
Грошові доходи	63,8	68,1	75,8	80,0	81,1	85,1	86,4	87,6
– оплата праці	34,1	37,1	40,8	42,8	44,9	45,2	46,0	48,4
– доходи від підприємницької діяльності та самостійної зайнятості населення	2,6	2,4	3,1	3,2	3,4	4,4	4,9	4,6
– доходи від продажу сільськогосподарської продукції	3,8	5,3	5,5	5,0	5,4	4,8	4,6	3,8
– пенсії, стипендії, соціальні допомоги, надані готівкою*1	16,2	15,9	18,0	20,4	18,4	22,2	24,0	23,7

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
– грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи	7,1	7,4	8,4	8,6	9,0	8,5	6,9	7,1
Вартість спожитої продукції, одержаної з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	23,0	17,1	13,1	10,3	9,5	7,0	6,0	5,4
Пільги та субсидії безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива	3,7	2,9	2,5	2,0	1,4	0,9	0,5	0,6
Пільги безготівкові на оплату санаторно-курортних путівок, на купівлю ліків, лікування, протезування зубів тощо, на оплату послуг транспорту, зв'язку*2	0,9	0,9	0,7	0,7	1,0	0,9	0,6	0,6
Інші надходження	8,6	11,0	7,9	7,0	7,0	6,1	6,5	5,8

Джерело: Таблиця складена за даними Державного комітету статистики України, 1998–2007 рр. Дата останньої модифікації: 9.09.2007 // <http://www.ukrstat.gov.ua>

*1 Починаючи з 2002 р. – з урахуванням субсидій на відшкодування витрат для придбання скрапленого газу та палива, наданих готівкою.

*2 У 1999–2002 рр. – пільги безготівкові на оплату санаторно-курортних путівок, послуг міжміського транспорту, зв'язку.

Останнім часом дедалі більше вітчизняних науковців говорять про наростаючі тенденції щодо штучного заниження в Україні розмірів заробітної плати, що приносить власникам підприємств надприбутки, а також продовжує надавати додаткові переваги власникам експорторієнтованого виробництва у конкурентній боротьбі на світових ринках. Отже, бідність працюючого населення (що є одним із проявів відносної бідності) стає невід'ємним явищем української економіки.

Відносна бідність, а особливо одна з її різновидів – бідність працюючого населення – справляє вкрай негативний вплив на розвиток національної економіки. Насамперед від цього страждає формування внутрішнього ринку країни, а отже, на подальшу перспективу – розвиток усього національного виробництва. Ідеться про таке:

1. Найважливішим макроекономічним наслідком поширення відносної бідності (зокрема бідності працюючого населення) стає скорочення платоспроможного попиту домогосподарств, що неминуче відображається на скороченні виробництва товарів та послуг, зорієнтованих на задоволення потреб внутрішнього попиту.

2. Бідність працюючого населення дестабілізує виробничу активність робітників, знижує їхнє прагнення до підвищення кваліфікації та до зростання продуктивності праці. Це у свою чергу є вагомою перешкодою до економічного зростання національної економіки в цілому.
3. Бідність і відсутність домінування прошарку середнього класу у соціальній структурі суспільства стає вагомою перешкодою на шляху інтеграції України до структур Європейського Союзу, оскільки необхідною умовою цього процесу є досягнення рівня середньодушового доходу (показник ВВП на душу населення), який у 4–5 разів має перевищувати нинішній у країні.
4. Бідність в Україні перетворюється на чинник соціальної дестабілізації та соціального напруження в суспільстві. Наслідком бідності, з одного боку, стає політична апатія, а з другого – політичний цинізм, продажність виборців, відсутність громадянської єдності та політичний розкол суспільства.

Пом'якшити прояви відносної бідності можна за рахунок заходів державного регулювання. Зокрема, стосовно безробітних ідеться про державну допомогу в працевлаштуванні; про державні програми здобуття потрібної кваліфікації або ж перекваліфікації; про створення необхідних передумов для відкриття власної справи тощо. Водночас за сучасних умов особливого значення для України набуває саме розв'язання проблеми бідності працюючого населення. Експерти зазначають, що низький рівень життя широких верств населення у поєднанні з надмірним – за європейськими стандартами – майновим розшаруванням стали основними соціальними проблемами сучасної України. Поступово (з 1999 р.) в країні розпочинається економічне зростання. Відповідно зростають і реальні доходи населення (див. табл. 14.12). Водночас порівняно з якістю життя громадян європейських і східноєвропейських країн показники якості життя та оплати праці в Україні значно відстають.

Як свідчать дані табл. 14.18, подані директором Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ, доктором економічних наук, членом-кореспондентом НАН України Е.М.Лібановою, Україна залишається далеко позаду східноєвропейських країн за рівнем оплати праці. За період 2005–2006 рр. в Україні кілька разів підвищувалася заробітна плата, але навіть з урахуванням цього відставання нашої країни від східноєвропейських країн за рівнем оплати праці не зменшилося, а в більшості випадків навіть зросло: порівняно з Чехією на 73 євро, Польщею на 61, Естонією на 53. В Україні зменшився розрив в оплаті праці тільки порівняно з Болгарією (на 44 євро) і трохи з Угорщиною (на 5 євро). Самі ж розміри відставання виглядають переконливо, особливо порівняно зі Словенією (1049 євро в 2006 р.), Чехією (549 євро), Угорщиною (484 євро), Польщею (473 євро). З одного боку, за такої різниці в оплаті праці українська робоча сила, яка має попит на зовнішніх ринках, виїжджати-

ме за межі країни. А з другого боку, за наявності такого розриву в оплаті праці (навіть з країнами Східної Європи) не варто сподіватися на швидке здобуття Україною статусу асоційованого члена ЄС (табл. 14.19).

Таблиця 14.18. Співвідношення України з окремими країнами Східної Європи за рівнем оплати праці, %

Референтна країна	За рівнем оплати праці		
	2004	2005	2006
Болгарія	59,3	75,9	90,6
Латвія	28,3	36,0	38,1
Литва	26,7	33,8	37,8
Польща	17,8	21,3	25,7
Румунія	44,1	47,7	50,3
Словенія	7,9	10,9	13,5
Чехія	15,8	19,7	23,0
Естонія	19,1	24,4	27,6

Джерело: Лібанова Е. Кому вигідна дешева робоча сила? // Дзеркало тижня. – 2007. – 28 квітня – 11 травня. – С.10.

Загальновідомо, що зростання вартості робочої сили і насамперед оплати праці повинно мати під собою економічне підґрунтя – зростання продуктивності праці та зростання ВВП (у тому числі йдеться і про показник рівня ВВП на одного працюючого). За допомогою міжнародних порівнянь, наприклад, співвідношень України з іншими країнами Центральної і Східної Європи за показниками продуктивності праці (рівня ВВП у розрахунку на одного працюючого) і середньої заробітної плати, можна дійти висновку про об'єктивність та економічну обґрунтованість рівня оплати праці в Україні. Якщо співвідношення вище за продуктивністю праці, то зарплата занижена, якщо нижче – завищена. Відповідно до розрахунків, які зробили експерти Інституту демографії та соціальної політики НАН України, відставання України за рівнем продуктивності праці приблизно відповідає відставанню за рівнем заробітної плати. При цьому навіть за обставин зростання рівня бідності працюючого населення, економічні розрахунки відображають випереджальні темпи збільшення в Україні заробітної плати, а не продуктивності праці⁸⁷.

Як зазначають учені-економісти, для країн з трансформаційною економікою існує тільки один шлях, щоб вирватися з аутсайдерів і приєднатися до країн – лідерів світового розвитку. Йдеться про структурно-інноваційні перетворення в національному виробництві, обрання країною стратегічного курсу державної економічної політики на розбудову економіки знань. Заморожування низького рівня оплати праці в Україні,

Таблиця 14.19. Характеристика оплати праці у вибраних країнах Європи, євро на місяць

Референтна країна	Середня заробітна плата			Різниця між рівнем оплати праці в референтній країні по Україні			Зміна в різниці оплати праці в Україні і референтних країнах за 2004–2006
	2004	2005	2006	2004	2005	2006	
Білорусь	124,50	167,00	...	35,50	41,00
Болгарія	150,00	166,00	181,00	61,00	40,00	17,00	–44,00
Естонія	466,00	516,00	594,00	377,00	390,00	430,00	+53,00
Латвія	314,00	350,00	430,00	225,00	224,00	266,00	+41,00
Литва	333,00	373,00	434,00	244,00	247,00	270,00	+26,00
Польща	501,00	591,00	637,00	412,00	465,00	473,00	+61,00
Росія	188,00	243,00	315,00	99,00	117,00	151,00	+52,00
Румунія	202,00	264,00	326,00	113,00	138,00	162,00	+49,00
Словенія	1120,00	1157,00	1213,00	1031,00	1031,00	1049,00	+18,00
Угорщина	578,00	638,00	648,00	489,00	512,00	484,00	–5,00
Україна	89,00	126,00	164,00	xxx	xxx	xxx	xxx
Чехія	565,00	639,00	713,00	476,00	513,00	549,00	+73,00

Джерело: Лібанова Е. Кому вигідна дешева робоча сила? // Дзеркало тижня. – 2007. – 28 квітня – 11 травня. – С.10.

орієнтація на модель розвитку національного виробництва, що передбачає збереження практики використання дешевої робочої сили, матиме для національної економіки у середньостроковій та довгостроковій перспективі вкрай негативні наслідки:

1. Українські підприємці та роботодавці не мають дієвих економічних стимулів до впровадження інновацій, нових технологій та економії живої праці. Це пояснюється тим, що у складі зайнятих в Україні дуже висока питома вага некваліфікованої робочої сили (а отже, і низькооплачуваної). Така ситуація спонукає до того, що вигідніше наймати велику кількість низькооплачуваних (дешевих) робітників, ніж платити за дороге обладнання, що має високий рівень продуктивності. З іншого боку, у підприємців та потенційних інвесторів немає стимулів до впровадження науково-технічних інновацій, оскільки низькооплачувана (дешева) робоча сила, а отже, бідне населення не в змозі придбати для використання високотехнологічну (і дорогу) кінцеву продукцію⁸⁸.

2. Низький рівень оплати праці призводить до активізації трудової міграції з України. За експертними оцінками, кількість трудових мігрантів з України становить 2,5–3 млн осіб. Це явище справляє подвійний вплив на національну економіку. З одного боку, виїжджає найбільш мобільна та кваліфікована частина економічно активного населення

країни, що негативно позначається на національному ринку праці та на загальних показниках продуктивності праці. З другого боку, доходи трудових мігрантів у вигляді переказів і фінансових трансфертів надходять до України, що позитивно позначається на купівельній спроможності населення. Так, за даними НБУ, через банківську систему тільки за 2006 р. в Україну надійшло понад 2 млрд дол. США і додатково близько 1 млрд дол. США через спеціалізовані системи грошових переказів (Western Union, Money Gram тощо). За оцінками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, мігранти заробляють 4,7-7,5 млрд дол. США на рік і більшу половину цих коштів переправляють до України (це приблизно 2,5-3,5 млрд дол. США)⁸⁹.

Водночас поряд з позитивними наслідками притоку міграційного капіталу відповідно до законів економіки в Україні спостерігається наростання диспропорційності між наявною товарною масою та кількістю грошей (у тому числі і валютних надходжень), що провокує посилення інфляційних сплесків.

3. Домінуючі в сучасній Україні тенденції до консервації низького рівня оплати праці знижують в економічно активного населення стимули до навчання, перекваліфікації та підвищення рівня знань. У свою чергу така ситуація перетворює на фікцію проголошений в Україні (2007 р.) стратегічний курс на розбудову економіки знань. Дійсно, слід визнати, що сучасна структура зайнятості в Україні (як за секторами економіки, так і за професійним статусом) незіставна зі стандартами економічно розвинених країн світу. Найбільша кількість зайнятих – майже 5 млн осіб, або близько чверті загальної кількості зайнятих в Україні, – сконцентрована у сільському господарстві, мисливстві, лісовому та рибному господарстві. Більше половини від загальної кількості економічно активного населення працює в особистих селянських господарствах, в яких і досі зберігається патріархальний спосіб виробництва, заснований на простій фізичній праці. Це свідчить про низьку продуктивність такої праці та неефективне використання трудового потенціалу країни. Також низькою залишається частка зайнятих у будівництві й обробній промисловості, зокрема, у виробництві машин та устаткування, виробництві електричного й електронного устаткування, транспортного устаткування, тобто в тих сферах економіки, які забезпечують інноваційно-інвестиційний розвиток країни⁹⁰.

Станом на 2005 р. майже п'ята частина зайнятих в Україні працювала на посадах, що не відповідали рівню їхньої освіти. Зокрема кожний дванадцятий працівник з вищою освітою в Україні був зайнятий на роботах, які такого рівня освіти не потребували. Зростання обсягів підготовки фахівців із вищою освітою в Україні, традиційно забезпечується за рахунок спеціальностей економіки та права (за 2000–2005 рр. їхня кількість збільшилась у півтора рази). Тоді як кількість випускників інженерних спеціальностей, які мають впроваджувати нові технології

у виробництво, за цей самий період збільшилася лише на 8%. Українським негативним наслідком низької оплати праці для України залишається зменшення пропозиції кваліфікованих представників робітничих професій. Так, частка осіб з професійно-технічною освітою серед економічно активного населення за період 2000–2006 рр. скоротилася до 24%. При цьому близько третини економічно активного населення в Україні взагалі не мають професійної освіти, у тому числі 7% не мають повної загальної середньої освіти⁹¹. Такий стан зайнятості зумовлений наявним попитом на ринку праці та збереженням в Україні тенденцій до переважно екстенсивного типу економічного зростання.

Отже, головним негативним наслідком збереження в Україні практики низької оплати праці та бідності працюючого населення для нашої держави стане консервація екстенсивного типу економічного зростання та провал стратегічного курсу економічної політики на розбудову економіки знань, здійснення структурно-інноваційних перетворень національного виробництва.

Не відповідає завданням інноваційного розвитку і професійний склад зайнятих в Україні. Від початку виходу з кризи (з 1999 р.) у національній економіці спостерігався перерозподіл зайнятості на користь некваліфікованої робочої сили (чисельність представників найпростіших професій зросла на 1,6 млн осіб, або на 43,2%, за умов скорочення чисельності фахівців і кваліфікованих робітників), що свідчить про домінування в економіці України застарілих технологій і відсутність прогресуючих інноваційних процесів (табл. 14.20).

Таблиця 14.20. Розподіл зайнятих за кваліфікаційними групами, тис. осіб

Група	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	Зміна
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	1427,0	1459,8	1530,0	1495,3	1465,9	1423,7	1470,3	+43,3
Професіонали	2614,8	2635,0	2652,5	2602,5	2730,5	2594,6	2484,7	-130,1
Спеціалісти	3142,2	3061,1	2932,9	2789,8	2836,4	2549,1	2530,4	-611,8
Технічні службовці	821,4	845,1	822,9	900,9	847,7	769,5	755,0	-66,4
Працівники сфери обслуговування і торгівлі	2179,4	2305,1	2449,6	2575,6	2706,3	2654,9	2700,0	+520,6
Кваліфіковані аграрії	629,3	616,8	503,0	459,1	420,2	375,4	361,1	-268,2

Група	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	Зміна
Інструментальники	2684,2	2725,7	2683,2	2753,7	2760,1	2524,6	2727,4	+43,2
Оператори і складальники устаткування і машин	3161,6	3152,0	2994,2	3000,4	2919,7	2697,4	2705,0	-456,6
Найпростіші професії	3388,3	3619,2	3669,8	3823,4	3868,0	4706,5	5146,1	+1757,8
Разом	20048,2	20419,8	20238,1	20400,7	20554,7	20295,7	20680,0	+631,8

Джерело: Лібанова Е. Кому вигідна дешева робоча сила? // Дзеркало тижня. – 2007. – 28 квітня – 11 травня. – С.10.

Як свідчать дані табл. 14.20, уже найближчим часом українські підприємства будуть відчувати великий дефіцит кваліфікованої робочої сили (це, насамперед, стосується інженерно-технічних та кваліфікованих робітничих професій). Водночас за незмінної політики оплати праці саме ця група економічно активного населення буде прагнути виїхати за кордон на тимчасову або ж постійну роботу, що сприятиме зростанню конкурентоспроможності інших країн, а не конкурентоспроможності національної економіки України.

Одним із беззаперечних досягнень соціальної політики України за 2005–2007 роки визнано вкрай низький рівень безробіття (6,3–6,5% від кількості економічно активного населення). Цей показник є навіть нижче, ніж рівень природного безробіття, притаманний країнам з розвинутою ринковою економікою, зокрема країнам ЄС (оцінюється у 6,5–6,7% від кількості економічно активного населення). Водночас структура зайнятості та її тенденції розвитку свідчать про збереження в Україні екстенсивного типу економічного зростання, подальшу орієнтацію державної політики зайнятості на низьку оплату праці. Офіційно, відповідно до нової редакції Закону України «Про зайнятість населення» та положень «Державної програми зайнятості населення на період до 2009 р.», в Україні до 2009 р. має бути створено 5 млн нових робочих місць. На практиці протягом 2006 р. в Україні було зареєстровано 2,3 млн вакансій. Водночас тільки 5% із них пропонувалися із заробітною платою понад 1000 грн (160 євро), а майже 60% – із заробітною платою менше 500 грн (80 євро)⁹². Зрозуміло, що більшість таких вакансій так і залишається незаповненими. Отже, можна зробити висновок, що курс на створення в Україні нових робочих місць без суттєвих змін у системі оплати праці є лише тимчасовим заходом щодо розв'язання соціальних проблем, а у довгостроковому періоді такий підхід, навпаки, вкрай негативно позначиться на темпах економічного зростання української економіки та призведе до зниження її конкурентоспроможності на зовнішніх ринках.

Для розв'язання соціальних проблем українського суспільства влада повинна виявити політичну волю, консолідуватись і спрямувати зусилля у таких напрямках:

1. Світовий досвід господарювання розвинутих країн світу доводить, що заробіток працюючої сім'ї (як правило, мінімум двох осіб) має забезпечити не тільки мінімальні фізіологічні потреби виживання та відтворення всіх членів одного домогосподарства, а й створити умови для задоволення культурних потреб членів сім'ї; дати змогу здобути гідну освіту тощо. Для цього на законодавчому рівні в Україні слід розв'язати низку проблем. Насамперед, ідеться про те, що в Україні до цього часу діє Кодекс законів про працю, ухвалений ще 10 грудня 1971 р. За період реформ до нього було внесено понад 1000 змін і доповнень. Водночас за своєю суттю Кодекс (що залишається нормативним актом вищої юридичної сили), на жаль, не враховує сучасних світових законодавчих норм оплати праці в умовах ринкової економіки.

Так, в Україні й досі не розв'язано питання законодавчого встановлення мінімальної заробітної плати. У країнах з ринковою економікою це найпоширеніший метод державного регулювання системи оплати праці. Україна й досі не ратифікувала Міжнародну конвенцію про встановлення мінімальної заробітної плати. Одним із наслідків цього є те, що в Україні прийнята практика встановлення мінімальної місячної заробітної плати, тоді як у країнах з розвинутою ринковою економікою встановлюється погодинний рівень мінімальної заробітної плати. Цей показник різниться по країнах і залежить від вартості життя, історичних і культурних традицій тощо. Так, у США мінімальна зарплата за годину нині становить 7,25 дол., у Канаді – 8,5 дол., у Франції – 10,3 дол., в Ірландії – 10,03 дол., у Великій Британії – понад 10 дол., у Новій Зеландії – 10,5 дол. В Італії некваліфікований працівник не може отримувати (у перерахунку на долари США) менше 946 дол. на місяць. Що ж стосується України, то встановлена в країні мінімальна заробітна плата значно поступається і межі бідності (за світовими стандартами це менше 2 дол. США за годину роботи) і прожитковому мінімуму. Тільки з 1 грудня 2005 р. мінімальна заробітна плата в Україні досягла мінімального розміру пенсії, тобто прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. Світова практика показує, що зростання мінімальної заробітної плати з лагом у два-три місяці приводить до зростання середнього рівня зарплат у всіх секторах національної економіки⁹³.

2. У ході розробки стандартів нової системи оплати праці не можна допускати «зрівнялівки», тобто має зберігатися стимулююча функція заробітної плати. Для цього слід відмовитись від практики державного регулювання оплати праці виключно шляхом підвищення мінімальної заробітної плати. Такий підхід матиме вкрай негативні наслідки для розвитку національної економіки. Так, у 2000 р. співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати в Україні становило 51,3% (за

міжнародними стандартами таке співвідношення має бути на рівні 30-35%). Найменший розрив між співвідношенням мінімальної заробітної плати та середньої заробітної плати по галузях національної економіки в Україні спостерігався у бюджетній сфері і становив: у освіті – 75,5%; у системі охорони здоров'я – 84,8%; у системі соціального забезпечення – 99,2%; у сфері культури – 100%. Така ситуація призвела або до масового відтоку працівників із цих галузей у приватний сектор (наприклад, приватна медицина, приватна освіта тощо), або ж до виїзду фахівців за кордон на ПМП, або до їхньої перекваліфікації (і праці здебільшого у сфері роздрібною торгівлі, сфері послуг тощо).

3. Дієвий ринок праці потребує оптимальної міжпрофесійної та міжгалузевої диференціації заробітної плати. Так, доцільно встановити заробітну плату у бюджетній сфері не нижче середньої по промисловості. Відповідно до законів ринкової економіки, зростання доходів працівників бюджетної сфери (лікарів, учителів, учених тощо) автоматично призводить до збільшення сукупного споживчого попиту, який у свою чергу стимулює зростання виробництва товарів і послуг. Зростання виробництва, як ланцюгова реакція, веде до підвищення оплати праці в усіх секторах національної економіки: приватному, комунальному, державному. Особливо таке зростання спостерігається в галузях, що працюють на задоволення потреб внутрішнього ринку країни.

Крім того, світова практика господарювання свідчить, що за умови підвищення заробітної плати у бюджетній сфері через чотири-п'ять місяців її співвідношення з середньою (офіційно зареєстрованою) заробітною платою по країні поступово приходять до традиційних 70%. Отже, державні заходи щодо підвищення заробітної плати в бюджетній сфері автоматично приведуть до зростання оплати праці в інших сферах і секторах національної економіки.

4. Для пропорційного розвитку національної економіки в Україні має бути усунута практика надмірних розбіжностей в оплаті праці на регіональному рівні, ліквідовані депресивні регіони. Дійсно, для сучасної України характерним залишається високий рівень диференціації оплати праці на регіональному рівні. Так, за підсумками 2006 р. в 20 із 27 регіонів країни середня місячна заробітна плата була нижчою за 1000 грн, а в шести – Вінницькій, Волинській, Житомирській, Тернопільській, Хмельницькій і Чернігівській областях – нижче 800 грн, тобто відповідно нижче 160 і 130 євро. Найкраща ситуація з оплатою праці та співвідношенням між середньомісячною заробітною платою та регіональним прожитковим мінімумом за підсумками 2006 р. спостерігалась у Києві, Дніпропетровській і Донецькій областях. Це співвідношення відповідно становило 318,8; 218,1 і 214,3%. Найнижче співвідношення (155,5%) спостерігалось у Тернопільській області, у Чернігівській (156,3%) та у Херсонській (159,4%) областях. Для депресивних регіонів (Тернопільська, Чернігівська, Волинська, Херсонська та інші області)

проблема бідності та її подолання набуває особливої актуальності. У країнах з розвинутою ринковою економікою ця проблема розв'язується за рахунок міжрегіонального перерозподілу робочої сили в регіони з більшим попитом на неї та вищою оплатою праці. Водночас в Україні через надмірні (порівняно з рівнем оплати праці) ціни на оренду житла (ідеться про Київ, Дніпропетровськ та інші міста, в яких спостерігається високий рівень заробітної плати) застосування такої практики є вкрай складним процесом⁹⁴.

5. Для багатокладної української економіки характерною залишається диференціація середньої заробітної плати одного штатного працівника за формами власності. Офіційно рівень оплати праці на державних підприємствах традиційно залишається вище, ніж у комунальному та приватному секторі економіки. Водночас така ситуація відображає легальність нарахування та виплати заробітної плати. Попри всі спроби боротьби держави з таким явищем, як «зарплата у конвертах», оплата праці в приватному секторі (особливо це стосується сфери громадського харчування, сфери послуг, туристичного та курортного бізнесу, у тому числі й «зеленого туризму», що досить швидко розвивається у південних і західних регіонах України тощо) переважно залишається тіньовою. За оцінками експертів, вона у 3-4 рази перевищує офіційно задекларовані суми. Тому для виправлення такої ситуації в Україні потрібно посилити заходи державного регулювання та державного контролю за політикою оплати праці на приватних підприємствах через участь у переговорах стосовно Генеральної тарифної угоди, за умов ухвалення галузевих тарифних угод і окремих колективних договорів. Особливого захисту потребують ті наймані працівники, які не є членами профспілок тощо.

* * *

Політична криза в Україні (2005–2007 рр.), недосконалість чинної політичної системи безпосередньо пов'язана з негативними прогнозами щодо демографічної ситуації. Крім того, одним із найважливіших чинників, що гальмує процес розв'язання демографічної кризи в Україні, є проблема бідності (а особливо проблема бідності працюючого населення). В усьому світі зайнятість — це гарантія добробуту всіх членів родини, водночас в Україні в процесі ринкових трансформацій з'явився новий феномен — бідність працюючого населення. Бідність працюючого населення має вкрай негативні наслідки для суспільства: зневірює людей у соціальній спрямованості ринкових реформ; аполітизує суспільство, породжує політичний цинізм і таке явище, як продаж голосів на виборах; дискредитує ідею демократичного громадянського суспільства, робить украй проблематичним єднання нації та домінування національної ідеї.

Хоч офіційно в Україні й було проголошено курс на розбудову соціально орієнтованої ринкової економіки, на практиці всі реформи здій-

снювалися за рахунок ігнорування соціального чинника, поглиблюючи зuboжіння працюючого населення (а не тільки безробітних та економічно неактивного населення). На початковому етапі реформ (1991–1999 рр.) прибуток та основні валютні надходження забезпечували експортозорієнтовані галузі виробництва (металургія та хімічна промисловість). Їхніми перевагами в конкурентній боротьбі з іноземними виробниками аналогічної продукції стали мінімальні витрати на охорону довкілля, символічна плата за споживання природних ресурсів і вкрай низький рівень оплати праці за умов достатньо високої кваліфікації робочої сили. У 90-ті роки ХХ ст. в Україні така ситуація розглядалася як вимушений захід і була зумовлена об'єктивно. Водночас протягом наступного періоду (2000–2007 рр.) хоча економічна ситуація і змінювалася, кардинальних змін у політиці доходів населення й у системі оплати праці в Україні не відбулося. Багато в чому це пояснюється прагненням ФПП до одержання надприбутків і лобіюванням їхніх інтересів на вищому рівні державного управління.

Останнім часом в Україні наростають тенденції щодо штучного заниження розмірів заробітної плати, що продовжує надавати додаткові переваги власникам експортозорієнтованого виробництва (ФПП) у конкурентній боротьбі на світових ринках. Отже, бідність працюючого населення, що є одним із проявів відносної бідності, стала невід'ємною складовою української економіки.

За незмінної ситуації у сфері оплати праці українські підприємці та роботодавці не матимуть дієвих економічних стимулів до впровадження інновацій, нових технологій та економії живої праці. Це пояснюється тим, що у складі зайнятих в Україні дуже висока питома вага некваліфікованої робочої сили (а отже, і низькооплачуваної). Така ситуація спонукає до того, що вигідніше наймати велику кількість низькооплачуваних (дешевих) робітників, ніж платити за дороге обладнання, що має високий рівень продуктивності. З іншого боку, у підприємців і потенційних інвесторів немає стимулів до впровадження науково-технічних інновацій, оскільки низькооплачувана (дешева) робоча сила, а отже, бідне населення, не в змозі придбати для використання високотехнологічну (і дорогу) кінцеву продукцію. Отже, за збереження системи низької оплати праці курс на розбудову в Україні економіки знань і впровадження інноваційно-інвестиційного типу економічного зростання, здійснення структурно-інноваційних перетворень національного виробництва — перетвориться на фікцію. Крім того, відносна бідність і відсутність домінування прошарку середнього класу в соціальній структурі суспільства стає нездоланною перешкодою на шляху інтеграції нашої країни до структур Європейського Союзу, гальмує розбудову демократичного суспільства в Україні.